

Két jelentős reformkísérlet kudarca és tanulságai

Az elmúlt két évtizedben jelentős tudományos elemzések jelentek meg Magyarországon is a létező szocializmus sajátosságairól, belső ellentmondásairól, bukásának okairól. Az Eszmélet című folyóirat hasábjain is széleskörű vita bontakozott ki arról, hogy ez a szocializmus, amely jelentősen eltért a tudományos szocializmus megalkotóinak eredeti elképzeléseitől, nevezhető-e egyáltalán szocializmusnak? Egyesek, a vitában résztvevők közül, a közel hét évtizedig fennálló rendszert inkább államkapitalizmusnak; mások a kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmeneti korszaknak; megint mások államszocializmusnak nevezik. Az elnevezések közül véleményem szerint is talán a legutóbbi, az államszocializmus tűnik legtalálóbbnak.

Az elnevezések körüli vita helyett sokkal fontosabbnak tartom a rendszer belső lényegének a feltárását és a modern kapitalista rendszerektől megkülönböztető specifikumait.

A társadalmi gazdasági rendszerek definícióját illetően nincs mindenki által elfogadott álláspont. Számomra legelfogadhatóbban a XX. század közepére kialakult társadalmi gazdasági rendszerek specifikumait Kornai János fogalmazta meg:

1. Kapitalista rendszernek nevezte azokat a társadalmi gazdasági rendszereket, ahol:
  - a) A tulajdonviszonyokat illetően domináló szerepe van a magántulajdonnak és legfeljebb alárendelt, kiegészítő szerepe van a köztulajdonnak.
  - b) A gazdasági tevékenységek koordinációját illetően domináló szerepe van a piaci koordinációnak és legfeljebb alárendelt, kiegészítő szerepe van a központilag vezérelt bürokratikus koordinációnak.
  - c) A politikai rendszerüket általában a többpártrendszerű, parlamentáris demokrácia jellemzi, de létezhet kapitalista rendszer az egypártrendszerű diktatúra feltételei között is. (Pl.: fasiszta rendszer Németországban).
2. Szocialista rendszernek nevezte azokat a társadalmi gazdasági rendszereket, ahol:
  - a) A tulajdonviszonyokat illetően domináló szerepe van a köztulajdonnak (itt ezen ő az állami tulajdont érti), legfeljebb alárendelt, kiegészítő szerepe van a magántulajdonnak.
  - b) A gazdasági tevékenység koordinációját illetően domináló szerepe van a központilag vezérelt bürokratikus koordinációnak, és legfeljebb alárendelt, kiegészítő szerepe van a piaci koordinációnak.
  - c) A politikai rendszerüket az egypártrendszerű diktatúra jellemzi. A hatalmat gyakorló kommunista párt programjában a tőkés magántulajdonon és a piaci koordináción alapuló kapitalista rendszer felszámolása szerepel.

Az államszocializmus klasszikus modelljének (szovjet modell) létrejötte és főbb jellemzői

Az első államszocialista rendszer egy elmaradott félféudális gazdasági országban jön létre az első világháborút követően, polgárháborús viszonyok közepette. A mérhetetlen nyomorból következő társadalmi elégedetlenség kényszeríti ki a forradalmi változást.

A társadalmi átalakulás élére a kommunista párt állt. A viszonylag kis létszámú, de határozott programmal induló forradalmi erőnek sikerült a politikai hatalmat megragadni. A kommunista párt programjában a nagybirtokok felosztása, a nagytőkés vállalatok államosítása a lakosság jelentős részének támogatásával ment végbe. A magántulajdon elleni offenzíva azonban ezzel nem zárult le. A politikai hatalom felett monopóliumot gyakorló kommunista párt irányításával tovább folytatódott a közép-, és kisvállalatok államosítása, továbbá a magán kiskereskedelem és a magán kisipar gazdasági eszközökkel történő kiszorítása.

A társadalom legnagyobb lélekszámú osztályának, a földhöz juttatott parasztságnak erőszakos úton történő szövetkezetbe kényszerítése jelentősen megnövelte a lakosság rendszerrel szembeni ellenállását. A fenteből következően az államszocialista rendszer gazdasági alapjainak megteremtése csak az egypártrendszerű diktatúra feltételei között, a fegyveres erőkre, az erőszakos szervezetekre támaszkodva valósulhatott meg, kíméletlen represszióval élve a rendszer valódi és vélt ellenségeivel szemben.

Az ipar, a kereskedelem és a szolgáltatások államosításával a termelőeszközök döntő hányada állami tulajdonba került. A kolhoz típusú szövetkezetek önállóságát is nagymértékben korlátozták, működésükben alig különböztek az állami vállalatokétól. A foglalkoztatottak nagy része az állam alkalmazottjává (bérmunkásává) váltak.

Az állami tulajdon dominanciája alapján lehetővé vált a gazdaság bürokratikus pártirányítása. Ebben a rendszerben pártkongresszusok határozták meg a nemzetgazdaság fő célkitűzéseit. Az államapparátus feladata a párt által kijelölt célok konkretizálása, a népgazdasági tervek elkészítése, országgyűlési jóváhagyása és a végrehajtás megszervezése.

A bürokratikus koordináció azon a feltételezésen alapszik, hogy a központi irányítás szervei, az Országos Tervhivatal, a minisztériumok képesek felmérni a nemzetgazdaság különböző területein jelentkező szükségleteket és ezek kielégítésére rendelkezésre álló erőforrásokat. Ehhez rendkívül fejlett információs rendszerre lenne szükség, amely a rendszer kezdetén nem állt rendelkezésre. Nagy kihívást jelent ez a népgazdasági tervezéssel foglalkozó közigazdászok számára a nemzetgazdasági tervek tudományos megalapozása is. Az első kísérletekre, az ágazati kapcsolatok mérlegének összeállítására a Szovjetunióban került

sor az 1923-1924 évi népgazdasági ténymérleg kapcsán. Az ágazati kapcsolatok mérlegének közgazdasági tartalmát a ráfordítások és kibocsátások ágazati eredet szerinti szembeállítás képezi. Az ágazati kapcsolatok mérlegének kidolgozója az orosz származású Wasslly Leontief volt. 1921-1925 között végezte el a Szentpétervári Egyetemet, ahol közgazdasági tanulmányai után 1925-ben diplomázott. Tanulmányait a Berlieni Egyetemen folytatta, majd az Egyesült Államokban a Harvard Egyetemre került, ott végezte tudományos kutatásait. Itt jelent meg 1941-ben nagy jelentőségű tudományos munkája „Az amerikai gazdaság szerkezete 1919-1929” címmel. Itt folytatta az input-output elmélet különböző alkalmazásainak továbbfejlesztését. A nagy jelentőségű elméletnek a nemzetgazdasági tervezésben való felhasználását a nagy teljesítményű számítógépek felhasználása és elterjedése tette lehetővé. Tudományos eredményeinek elismeréseként 1973-ban közgazdasági Nobel-díjat kapott.

A tervezés tudományos megalapozásában jelentős szerepet betöltő másik Nobel-díjas orosz közgazdász Kantorovics Leonyid Vitaljevics, aki az 1930-as években kidolgozta a lineáris programozás módszerét. Kantorovics nem csak a rendelkezésre álló erőforrások maximális üzemi termelést adó kombinációjának meghatározására használta a lineáris programozás elméletét, hanem a szocialista gazdaság optimális népgazdasági tervének meghatározására is. A lineáris programozás duális feladatát tekintette fontosabbnak, az abból kapott árnyékárakat objektíve meghatározott értéknek, az optimális tervezéshez kapcsolódó árnyékárakat pedig az érték sajátos szocializmusbeli megjelenésbeli formájának nevezi.

Az árnyékár nem azonos a központilag rögzített autark árral, amely a tervezés gyakorlatában több évtizeden át használtak, és amelynek torzító hatása egyre élesebben megmutatkozott, de nem azonos a spontán kialakuló nemzetközi versenyárral sem. Az árnyékár a lineáris programozás duál feladatának optimuma, amely azt fejezi ki, hogy az adott cél, az adott korlátozó feltételek figyelembevételével a gazdasági erőforrások milyen minimális ráfordításával érhető el. A bürokratikus koordináció problémáit nem csak az új tudományos eredmények figyelmen kívül hagyása, a számítástechnika lassú elterjedése okozta. A világ legfejlettebb gazdasággal rendelkező országai piacgazdaságok, a gazdasági tevékenységek koordinációjában a piaci koordinációnak van meghatározó szerepe. A nemzetközi versenyárrakat a piac alakítja ki. A tervutasításos rendszerben az árakat nem a piac alakítja ki, az árakat központilag tervezik. Az árképzés a terv fennhatósága alá kerül.

A döntően hazai átlagos ráfordításokra épülő árrendszert tovább torzítja az ártámogatások és elvonások bonyolult rendszere, amely a vállalatok számára lehetetlenné teszi a gazdasági tisztánlátást.

A tervegyeztetések során a vállalatok minél több központi erőforrás megszerzésére törekednek, minél kevesebb tervfeladat teljesítésére vállalkoznak.

Ebben az eltorzult rendszerben sem a központi tervező szerveknek, sem a vállalatoknak nincs megbízható információjuk a vállalatok tényleges teljesítményeiről, sem a ráfordítások valódi nagyságáról. Kornai János az állami tulajdon uralkodó pozíciójából, a bürokratikus koordináció túlsúlyából vezeti le az alacsony hatékonyságot, a túltartalékolást, a mennyiségi hajszát, a paternalizmust, a puha költségvetési korlátot, a krónikus hiánygazdaságot.

A klasszikus modelltől való eltávolodás, a gazdasági reform kibontakozása szorosan összefügg a politikában lezajlott változásokkal.

Sztálin halála után a diktatúra némileg enyhül. A politikai elitéltek egy részét szabadon bocsájtják. Határozatot hoznak az internáló táborok felosztásáról. Lehetővé teszik a szövetkezetekből való kilépést. Szélesebb körben engedélyezik a kisipari tevékenység folytatását. A kötelező beszolgáltatási rendszert a szerződéses felvásárlási rendszer váltja fel, amely mind a termelők számára, mind a hazai áruellátás számára előnyösnek bizonyult.

Az 1960-as években létrejött nukleáris erőegyensúly következtében elhárult a világháború közvetlen kirobbanásának veszélye. A hadi kommunisztikus tendenciák háttérbe szorulnak.

A szocialista országokban a korábbi időszak gyors növekedését biztosító hatások fokozatosan megszűntek. A második világháborút követő helyreállítási periódusban, majd az ezt követő nagy strukturális átalakulás idején megnövekedett beruházási tevékenység (beruházási multiplikátor hatás) gyors növekedést eredményezett. A szocialista országok többsége jelentős extenzív tartalékkal rendelkezett.

Ebben az időszakban igaz nagy áldozatok árán a szocialista országok a kapitalista országok átlagánál gyorsabb ütemben növekedtek.

A gyors termelésbővülés azonban nem hozott hasonló mértékű fogyasztásnövekedést, mert ez a hadigazdaság céljait szolgáló nehézipar területén következett be. A fejlett tőkés országokkal folytatott gazdasági verseny előtérbe állította a fogyasztási cikkek és fogyasztói szolgáltatások területén mutatkozó jelentős lemaradás behozását.

Az extenzív tartalékok kimerülése, a növekedési ütem lassulása, az új kihívások teljesítése felveti a klasszikus modell reformjának szükségességét.

Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a tervutasításos rendszerben nincs kielégítő ösztönzés a nagyobb teljesítményekre, a minőség javítására, a pazarlás felszámolására. Célszerűnek mutatkozott az állami tulajdonú vállalatoknak és a szövetkezeteknek nagyobb önállóságot adni, a központi direktívák számát csökkenteni.

A vállalati kollektívákat, mindenek előtt a vállalati vezetést anyagilag érdekeltté kell tenni a rendelkezésükre bocsátott erőforrások hatékonyabb felhasználásában, a kigazdálkodott eredmény növelésében.

A gazdálkodás új szintetikus mutatója kerül előtérbe: a nyereség. A vállalati nyereségből képezik az úgynevezett ösztönzési alapokat. A részesedési alapot, amelyből a nyereségrészesedés teljesíthető és a fejlesztési alapot.

Az érdekelttség felkeltésének szándéka vezette a központi irányítást arra a felismerésre, hogy az áru és pénz kapcsolatoknak, a piaci koordinációnak a korábbinál lényegesen nagyobb szerepet kell kapnia.

Mindezt megelőzően évekig tartó elméleti vita folyt arról, hogy az árutermelés hosszabb távú fennmaradása, a piaci viszonyok erősítése összeegyeztethető-e az államszocialista rendszerrel? A tudományos szocializmus megalkotói nem tartották lehetségesnek az árutermelés fennmaradását a kapitalista rendszer megdöntése után. Ezt az álláspontot a „Góthai program kritikája” című munkából vett idézetekkel támasztották alá. Ezen álláspont képviselői azonban nem vették figyelembe azt a tényt, hogy a szocializmus klasszikusai egészen más világgazdasági feltételek között képelték el a szocialista rendszer létrejöttét. Azt hitték, hogy a szocialista forradalom egyszerre fog győzni a legfejlettebb tőkés országokban, ez a valóságban nem következett be. A világ legfejlettebb gazdaságával rendelkező országok kapitalista piacgazdaságok. A létrejött szocialista országok az előbbiekhöz viszonyítva a világ kevésbé fejlett régiójában jöttek létre. Az elzárkózás, a gazdasági autarchiára törekedés a növekedés lassulásával, a viszonylagos lemaradás növekedésével járna. Politikai téren pedig a két rendszer szembenállását, a fegyverkezési versenyt erősítené.

A gazdasági kapcsolatok bővülése pedig lehetővé tenné a munkamegosztásból származó előnyök kihasználását, a korszerű technika technológiai importja segítségével a gyorsabb felzárkózást. A kapcsolatok bővülése kockázatokkal is jár. Magában hordozza a tőkés, fejlett országokkal szembeni eladósodás lehetőségét. A piaci kapcsolatok fejlesztésében kiemelkedő szerepe van az árrendszernek. A verseny szabadsága megkívánja mindenféle autarkia felszámolását, a nemzetközi munkamegosztásban való minél teljesebb bekapcsolódást.

A világgazdasággal való szerves kapcsolatot a nemzetközi versenyárak hazai érvényesítése jelenti. Ez az ár közvetíti a kor értékítéletét, kontrollt képez a teljesítmények számára, orientálja a vállalkozásokat a racionális döntésekre.

A „szocialista piacgazdaság” kiépülése szükségszerűen együtt jár-e a szocializmus alapvető értékeinek feladásával? Nem, semmi esetre sem. Az alapvető értékeket meg kell őrizni, sőt tovább kell lépni ezen a területen. Röviden tekintsük át ezeket az alapvető értékeket:

1. A teljes foglalkoztatottság biztosítása még abban az esetben is, ha ez a társadalomnak (az adófizetőknek) ez több került, mint az, hogy néhány százezer embert munkanélküli segélyben részesítenek.
2. Az általános munkakötelezettség előírása minden munkaképes állampolgár számára.
3. Az egész társadalomra kiterjedő egészségbiztosítás és nyugdíjbiztosítási rendszer fenntartása.
4. Ingyenes alap, középfokú oktatás, a társadalom igényeihez igazodó összetételű ingyenes felsőfokú oktatás.
5. A diákjóléti szolgáltatások és a tömegközlekedés fokozatos ingyenessé tétele az azt igénybevevők számára.
6. Az egyéni teljesítménytől függetlenül a létminimum biztosítása minden állampolgár számára.
7. A létminimum felett minden munkavállaló a munkateljesítményével arányos bérjövödelmet élvezzen.

A felsorolt értékek egy része a munkavállalók eredményes harca következtében a tőkés magántulajdonon alapuló szociális piacgazdaságokban is megvalósult. Az államszocialista országok jóléti rendszerét Kornai János koraszülött jóléti rendszernek nevezi, mert a gazdasági fejlettségnek egy alacsonyabb szintjén, kisebb nemzeti jövedelem mellett hozta létre ezt a jóléti rendszert.

Az 1960-as években megtörténtek a kezdeti lépések egy szabályozott piacgazdaság megteremtésére. E lépésekhez az elméleti alapot Oszkár Lange és Brusz lengyel, Ota Sik csehszlovák közgazdászok adták meg. Az 1960-as évek második felében Csehszlovákiában mélyreható reformfolyamat bontakozik ki.

A gazdasági reform szükségessége mellett felismerik a rendszer politikai reformjának szükségességét is. A csehszlovák reformerek a demokratikus „emberi arculatú” szocializmus megteremtését tűzték a zászlajukra. Ez azonban a klasszikus modelltől való olyan mértékű eltérésnek bizonyult, amelyet az akkori szovjet pártvezetés nem engedhetett meg.

Az 1968-as prágai tavasznak a Varsói szerződés országainak katonai beavatkozása vetett véget. A klasszikus modelltől való jelentős eltérésre hosszabb ideig csak két szocialista országban nyílt lehetőség: Jugoszláviában és Magyarországon. Ezekben az országokban eltérő történelmi körülmények tették lehetővé a klasszikus modelltől való eltérést. Történelmileg korábban Jugoszláviában. Ennek oka, hogy szocialista táborból 1949-es

kiközösítése után Jugoszláviának jelentős önálló mozgástere maradt. Jugoszlávia kiválása után közel egy évtizednek kellett eltelnie az öngazgatás jugoszláv koncepciójának kidolgozásáig. Ez a koncepció az öngazgatás marxi elgondolásaihoz nyúlik vissza.

A jugoszláv öngazgatás elutasítja a gazdaság közvetlen államigazgatási irányítását. A társadalmi tulajdonban lévő termelési eszközöket a dolgozó kollektívák birtokába adja. Ők használják és érdekeiknek megfelelően gyarapítják ezeket, de ezekre az eszközökre senki nem támaszthat semmilyen magántulajdonosi igényt.

A termelés alapegységei a társult munka alapszervezetei, ezek önállóan döntenek erőforrásaik beszerzéséről, termékeik értékesítéséről, önálló jogi személyek, munkástanácsuk és választott vezetőségük van.

A társult munka alapszervezeteiből társulás útján jönnek létre a munkaszervezetek. Ezek a munkaszervezetek alakítják az üzletpolitikát, a fejlesztési politikát és hozzák létre a társulásokat. A társulások érdekegyeztetésen és megállapodáson alapulnak.

A megállapodások meghatározzák az elszámolásokat, az árakat, a személyes jövedelmek képzésének módját, nagyságát és azt, hogy a felhalmozást mire fordítják. A munkaszervezetekben a dolgozók küldötteik révén érvényesítik érdekeiket, választják a vezetőket.

A jugoszláv öngazgatás elvben piaci rendszer a társult munkaszervezeteket a piac kapcsolja össze. Minden munkaszervezet maga állapítja meg az árakat, amelyeket ezután a piac hitelesít (elfogadja vagy elutasítja). A piaci értékítélet azonban csak az export termékeknél érvényesül maradéktalanul.

Belföldön a termelők többnyire monopolhelyzetben vannak. Ez lehetőséget teremt az elszámolási árak és a jövedelmek manipulálására.

A megállapodásos árak a hazai ráfordításokon alapulnak. Ez az árképzés védeltséget biztosít a társult munkaszervezetek számára, hiszen az árakban tovább háríthatják az indokolatlan költségeket is. Ez az árképzés nem von maga után teljesítménykényszert.

Az öngazgatási rendszernek nem sikerült elérnie, hogy a munkavállalók saját vállalkozásuk céljaival azonosuljanak. A munkavállalók érdeke a munkabérek növeléséhez, a munkahely fennmaradásához, a munkakörülmények javításához kötődik. A választott menedzsment nem tud határozottan fellépni az indokolatlan bérnövelési törekvésekkel szemben, ez veszélyeztetné újraválasztását. A munkaszervezetekben a jövedelmek elszakadtak a tényleges teljesítményektől, az áremelés lehetősége, a piaci kontroll hiánya, a túlköltekezés a vágató inflációhoz vezet. További problémákat okozott, hogy az egyes munkaszervezetekben realizált bruttó jövedelem nem csak a munkaszervezetben dolgozók

munkateljesítményétől függött, hanem a munkaszervezetben lekötött tőke nagyságától is, amely indokolatlan jövedelemkülönbségeket eredményezett. A vállalati kollektívának az igénybevett eszközökkel (a lekötött tőkével) arányos járadékot kellene fizetnie a használatba adó államnak. Ennek hiányában a munkavállaló kollektíva nem fog hatékonyan gazdálkodni a rendelkezésre bocsátott társadalmi tőke vagyonnal. Az 1980-as évekre a jugoszláv gazdaság válságba került. Az államszocialista rendszer valamennyi európai országban meggyengült. A nyugati nagytőkének sem fűződött érdeke a jugoszláv külön út támogatásához. A nagyfokú eladósodás, a vágató infláció, a növekvő munkanélküliség mutatja a kibontakozott válság súlyosságát. A soknemzetiségű állam nemzeti ellentétei csak tovább mélyítették ezt a válságot, amely végül a rendszer összeomlását eredményezte.

Az államszocialista rendszerek reformjára Albánia kivételével minden európai szocialista országban történtek kísérletek. A csehszlovák reformkísérlet elbukását követően a gazdasági reform ügye a Varsói szerződés országai közül egyedül Magyarországon aratott némi sikert. Ehhez a zöld utat a szovjet vezetés részéről Kádár János „kétarcú” politikája adta meg. Kádár külpolitikájában elkötelezett szövetségese a Szovjetuniónak. Az 1956-os forradalom elbukását követően kemény kézzel sikerült stabilizálnia a megingott államszocialista rendszert. Ezek a szovjet pártvezetésben komoly „érdemeknek” számító cselekedetek, bizonyos mértékű önálló mozgásteret biztosítottak számára a belpolitikában és ezen belül a gazdaságpolitikában.

1964-ben az MSZMP reformszárnyára támaszkodva születik kongresszusi határozat a gazdaságirányítási rendszer reformjáról. A reformkoncepció kidolgozásában sok kiváló felkészültségű magyar közgazdász vett részt. Kádár óvatosságára utal, hogy az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésére csak 1968. január 1-én kerül sor.

Magyarország fokozatosan rátér a szabályozott piacot alkalmazó tervgazdálkodás útjára.

Az új koncepció elveti a központi tervlembontás és forráselosztás szükségességét. A központilag elkészült tervekben csak a főbb makrogazdasági célokat, fejlesztési irányokat és a fő arányokat határozzák meg. Ezeket a központi szabályozó rendszer segítségével közvetítik a vállalatok felé.

A vállalatok saját terveik alapján önállóan alakítják üzletpolitikájukat, jelentős önállósággal rendelkeznek erőforrásaik felhasználását illetően. Megnövekszik a vállalati menedzsment szerepe, a szakmai hozzáértés fontos szemponttá válik a vezetői

megbízásoknál. Hasonló jelenségnek lehetünk tanúi, mint ahogy ez a fejlett tőkés országokban is végbement. A nagy ipari komplexumok irányítása, vezetése egyre több magasan kvalifikált, jól megfizetett szakembert igényel.

Az új gazdaságirányítási rendszerben a menedzsment nem pusztán végrehajtója a felülről jövő direktíváknak, hanem a gazdasági folyamatok aktív alakítója is. Az árszabályozás, a bérszabályozás, a nyereség szabályozása, a hitel és a kamat szabályozása azonban jelentősen korlátozta a vállalatok önálló mozgásterét. Ez a vállalatok többségét olyan helyzetbe hozta, hogy „önként” teljesítették a központi szervek elvárásait, mert csak így jutottak hozzá a megkülönböztető támogatásokhoz. Itt a tervbürokrácia helyébe egy hasonlóan kiterjedt szabályozó bürokrácia lépett. A tervalkut felváltja a szabályozó alku. A monopolisztikus viszonyok fennmaradása, az import verseny hiánya miatt nem jöttek létre valódi piaci viszonyok. A vállalatnál maradó nyereség nagysága nem a piacon, hanem a hatóságokkal folytatott szabályozó alku során dől el. Marad a hazai ráfordításokon alapuló kalkulatív árképzés.

A nemzetközi versenyárak helyett megmaradt az árak manipulálása. A hazai ráfordításokon alapuló árképzés védeltséget biztosított a vállalatok számára. Ezekben az árakban tovább hárítják indokolatlan költségeiket is. Nem kényszerülnek a takarékos gazdálkodásra, de a fejlesztésekre, az innovációkra sem.

A felszínen alig van veszteséges vállalat, miközben létezik a kapun belüli munkanélküliség, a készletek túltartalékolása, a beruházási éhség, a pazarlás a rendelkezésre álló erőforrásokkal.

Újra megjelennek azok a hatékonyság rontó tényezők, amelyek már a klasszikus modell tárgyalásánál szerepeltek. A rövidtávú nyereségszerzési szemlélet szem elől téveszti a vállalat használatában lévő vagyont, mint tőke megőrzését és gyarapítását. Ez pedig a nemzeti vagyont felélésére, értékvesztésre vezet.

A reformkísérletek második szakasza az 1980-as évek elején bontakozik ki. A külkereskedelmi forgalom jelentős bővülése, a nemzetközi versenyárak kicsit megkésett érvényesítése jellemzi ezt a korszakot.

A gazdaságirányításban sok tekintetben közeledés figyelhető meg a jugoszláv öngazgatásos modellhez. A korábbi államigazgatási irányítású vállalatok helyén az ipar ügynevezett versenyszférájában választott vezetőséggel és vállalati tanácsok irányításával működő vállalatok jöttek létre. Az öngazgatási fordulat többféle törekvés eredményeként következett be.

1. A radikális reformerek az 1956-os munkatanácsok példájára demokratikus ellensúlyt kívántak adni a politikának alárendelt központi gazdaságirányítással szemben.
2. A menedzserek a függetlenedés lehetőségét látták mindenféle külső tulajdonostól, legyen az akár az állam, akár a dolgozói részvényes vagy a magántulajdonos.
3. Egyesek a valódi szövetkezetek kollektivizmusát remélték életre hívni, ezek a dolgozói részjegyek kibocsátása mellett szálltak síkra.
4. A központi pártvezetés a nagyobb dolgozói részvétellel a romló gazdasági helyzetet próbálta ellensúlyozni.

Külön érdemes kitérni a mezőgazdasági szövetkezetek fejlődésére. A reform talán ezen a területen volt a legsikeresebb. Az iparvállalatokhoz hasonlóan egyre nagyobb önállósággal rendelkeztek. Egyre inkább valódi szövetkezetként kezdtek működni. Miközben egyre korszerűbb mezőgazdasági nagyüzemekké fejlődtek, egyre jobban figyelembe vették tagságuk és az adott település igényeit is. A szövetkezeti politika sikerességében jelentős szerepe volt Fehér Lajos és Erdei Ferenc munkásságának. Olyan modellt dolgoztak ki, amely a tagok egyéni művelésében lévő háztáji gazdaság és a közös nagyüzemi gazdaság integrációjára épült. Részben a megtermelt mezőgazdasági termékek feldolgozására, részben a vidéken élő lakosság foglalkoztatására, szövetkezeti melléküzemágak sokféle változata létesült. Az agrárpolitika sikerességét bizonyítja, hogy amíg KGST ország, maga a Szovjetunió is állandó élelmiszerhiánnyal küzdött, Magyarországon a reformot követő években nem csak biztosított volt a jó minőségű élelmiszer ellátás, de jelentős mennyiség kerülhetett exportra is.

A szövetkezeti tagság sokkal jobban magáénak érezte a szövetkezetet, mint az ipari munkás a választott vezetőséggel, vagy a vállalati tanács irányításával működő vállalatot. A szövetkezetekben a menedzsmentnek jobban meg kellett küzdenie a tagság bizalmának megszerzéséért. Jobban odafigyeltek a szövetkezeti vagyonnal való gazdálkodásra.

Ezek az előnyök részben a szövetkezet sajátosságából is adódtak, hisz a szövetkezet tagjainak saját vagyoni hozzájárulásával jön létre. A tag saját tulajdonú földjét viszi be a szövetkezetbe, így nem mellékes, hogy ezzel a földvagyonnal hogyan gazdálkodnak. A tag nem csak saját munkája alapján élvez jövedelmet, de bevitt földvagyon alapján is járulékot kap, ennek jelentősége is növekedett.

Az öngazgatási típusú vállalati formák viszonylag rövid idejű fennállása is sok hasznos tapasztalattal járt. A menedzsment egzisztenciális függése a dolgozó kollektívától arra kényszeríti, hogy jobban odafigyeljen a dolgozók által felvetett problémákra.

A dolgozók kollektív tulajdonosi szerepét azonban az teszi kérdésessé, hogy egy dolgozó nehezen tudja átlátni egy korszerű nagyvállalat működését sokrétű kapcsolatrendszerét, de nem is törekszik erre.

A vállalati érdek a tartós nyereséghez és a vállalati vagyon gyarapításához kötődik. Ebben méri a vállalati kollektíva teljesítményét a vállalat értékesítési piaca.

A munkavállalók érdeke a munkabérek növekedéséhez, a munkahely fennmaradásához, a munkakörülmények javulásához kötődik.

A teljesítménnyel nem arányos, azt meghaladó bérnövekedés csökkenti a nyereséget, és hosszabb távon a vállalati vagyon felélését is eredményezheti.

A dolgozói részjegy (vagy részvény) csupán marginális mértékben teszi tulajdonossá a kollektíva tagjait, hiszen a dolgozók többségének jövedelme csak elenyésző mértékben származhat nyereségből (részvények osztalékából). Egyes kutatók véleménye szerint ahhoz, hogy a korábbinál jóval erősebb tulajdonosi kötődés jöjjön létre a dolgozók éves jövedelmének legalább 30%-át kellene az elért nyereség nagyságától függővé tenni.

Javaslatok a reform továbbvitelére

A megvalósult reformintézkedések mellett több értékes javaslat, koncepció fogalmazódik meg a továbblépés lehetséges útjairól. Az államszocializmus megreformálásban talán legmesszebbre Liska Tibor jut el közgazdasági munkásságában. Nyers Rezső a gazdasági reform egyik vezéralakja szerint Liska Tibor a „kelet-közép európai” útkeresők táborához tartozik, akik számon kérik a szocialista gazdasági gyakorlattól a hatékonyságot, a bürokrácia kiküszöbölését, bírálják a teljesítmény visszatartást, hiányolják a teljesítményekhez igazodó jövedelem elosztását. Liska tudományos munkássága 1963-ban a „Kritika és koncepció” című tanulmányának publikálásával kezdődik (a Közgazdasági Szemle 1963. évi 10. számában jelent meg). A szerkesztőség a cikk megjelentetésével a készülő gazdasági reformot kívánta előkészíteni.

Liska merész felvetéseivel azonban még azokat is megriasztotta, akiknek fontos volt a reform ügye. A reform ellenfelei pedig a revizionizmus zászlóbontásának tekintették a cikket. Reformkoncepciója az egész államszocialista rendszer gyökeres átalakítását tűzte ki célul. A társadalmi tulajdon keretein belül, de az állam monopolista kapitalizmusnál is piacibb rendszert dolgozott ki.

A hazai ráfordításokon alapuló autarch árrendszer helyett a világpiachoz igazodó szabad áralakulás híve. Véleménye szerint a gazdaság minden területén biztosítani kell a verseny lehetőségét és szabadságát. Fel kell lépni a fennálló és újra jelentkező monopolista előjogok ellen. A verseny szabadsága megkívánja mindenfajta autarchia felszámolását, aktív részvételt a nemzetközi munkamegosztásban.

A vállalatok értékelésének kritériuma csak a társadalomnak nyújtott teljesítmény lehet. Ehhez a teljesítménynek egyértelműen mérhetőeknek kell lennie. A vállalati eredmény a világpiacon árakban realizálódik. A nemzetközi versenyárak közvetítik a kar értékítéletét, kontrollt képeznek a hazai teljesítmények számára.

Liska Tibor tanulmánya arra a kérdésre ad izgalmas választ, miképpen lehet egy szocialista gazdaságban kiépíteni egy saját törvényei szerint működő piacot, megtisztítani torzulásaitól és fejletté tenni az árutermelést.

Liska koncepciójának kiinduló pontja a vállalkozás. A szocializmus, amely maga is egy hatalmas vállalkozásként indult, egy kizsákmányolástól mentes társadalom megteremtését tűzte ki célul, de beletorkollott egy centralizált bürokratikusá vált diktatúrába, amely kiöli az alkotó kritikai szellemet.

A társadalmi tulajdonon alapuló szocialista vállalkozást fontosnak tartja megkülönböztetni a magántulajdonon alapuló tőkés vállalkozástól.

A tőkés vállalkozó örökölt vagy szerzett, de másokat kizáró magánvagyonnal rendelkezik. Ez a magánvagyon alapját képezi a szélsőséges egyenlőtlenségek létrejöttének és konzerválódásának. Nem teremt egyenlő esélyt a társadalom minden tagja számára.

Liska legeredetibb gondolati teljesítménye a személyes társadalmi tulajdon és a társadalmi örökség koncepciójának kidolgozása.

Liska rendszerében megszűnik a tőke magántulajdonának monopóliuma, de az állammonopolista tulajdon is. A társadalmi tőke részei mindig újból és újból azoknak a vállalkozóknak a kezébe kerül, akik ezzel a tőkerésszel a leghatékonyabban tudnak gazdálkodni. Alapvető emberi jognak tekinti a termelőeszközökkel való rendelkezést, amit nyílt demokratikus versenyben lehet érvényesíteni. A társadalmi tulajdont senki sem sajátítja ki, mindig az a vállalkozó gazdálkodhat vele, aki e tulajdonrésznek legjövedelmezőbb hasznosítását felelősen biztosítja.

Liska rendszerében a vállalkozó mindig egy felelős személy, aki a társadalmi tulajdon képviselője által meghirdetett árverésen „személyes társadalmi tulajdonossá válik”, de aki e tulajdon megtartásáért állandó versenyben áll. Ebben a rendszerben bárkinek joga és módja van a vállalkozásra. A vállalkozót nem felülről nevezik ki, nem is alulról választják.

Objektív mérce alapján verseny dönt a társadalmi vagyonrészrel való gazdálkodás jogáról. Itt mindig az lesz a vállalkozó, aki a rendelkezésre bocsátott vagyon legjövedelmezőbb hasznosítását felelősen vállalja. A vállalása nem azonos a tényleges teljesítéssel, de az odaítélésnél bizonyos biztosítékkal kell rendelkeznie arra, hogy képes vállalása eredményes teljesítésére, hogy tevékenysége során megfelelő segítőtársakra is

támaszkodhat. Ha nem teljesíti vállalását, elveszítheti vállalkozását, de bekövetkezhet az is, hogy nálánál eredményesebb vállalkozók rálicitálnak. A koncepció kihangsúlyozza a vállalkozó menedzser kiemelkedő szerepét a vállalkozás sikerében, de eközben nem szabad megfeledkezni arról, hogy egy modern gazdaságban a legtöbb vállalkozás, kollektív vállalkozás sikere nem pusztán a menedzsment teljesítménye, hanem egy jól összehangolt kollektív tevékenység eredménye.

A Liska modell másik sajátos eleme a társadalmi örökség koncepciója. Rendszerben minden állampolgár az esetleges családi örökségen túl, egy társadalmi örökséggel is rendelkezik. Ez a nemzeti vagyonnak egy állampolgárra eső hányada, amivel eddig az állam központi szervei rendelkeztek. Ez a vagyon lekötött hitelek formájában fel is osztható az állampolgárok számláira. Minden állampolgár egyenlő nagyságú társadalmi örökséget kap, egy olyan pénzösszeget, amelynek kamatai mindenki számára biztosítanak egy megélhetési minimumot teljesítményüktől függetlenül, továbbá a mindenkire kiterjedő egészségügyi, oktatási, szociális ellátás finanszírozását.

A társadalmi örökségnek van egy kockáztatható része, amellyel a vállalkozni szándékozó „szabadon rendelkezik” vállalkozási céljaira, és van egy nem kockáztatható része, amely a társadalmi tőkevagyonot növeli. A vállalkozásoknak a vállalkozások tőkeértékével arányos használati díjat kell fizetnie a saját társadalmi örökség számlára. A használati díj nem kockáztatható része társadalmi örökség részét növeli, másik része kockáztatható. Ez utóbbi a saját tőke arányát növeli. A társadalmi örökség kockáztatható része örökölhető, a nem kockáztatható része csak társadalmilag örökölhető. Ez lesz a következő nemzedékeknek kiosztandó társadalmi örökség forrása. A sikeres vállalkozók befizetéseiből tekintélyes magántőke képződhet, amely pénz formában jelenik meg. Akinek nagyobb saját tőkéje van, az magasabb szinten vehet részt a termelőeszközökért folytatott versenyben.

E modell két speciális esete:

1. Ha a kockáztatható hányad 100%, akkor nincs társadalmi örökség, magántulajdon van.
Ez a kapitalizmus.
2. Ha a kockáztatható hányad 0%, akkor a társadalmi örökség teljes mértékig állami tulajdon. Nincs egyéni kockázatvállalás minden kockázat az államé. Ez az államszocializmus.

Liska Tibor maga is hangsúlyozta, hogy az általa javasolt modell nincs teljesen kidolgozva. Liska a kísérletező közgazdaságtant műveli. Munkatársaival több vállalkozási kísérletet folytatott. Ezek a kísérletek kicsinyben voltak hivatva igazolni a tőkerészek licitálással történő

vállalkozásba adásának előnyeit. Liska szélsőségesen piacgazdasági és állami beavatkozás ellenes gondolatai hosszú időn át eretnekségnek számítottak a szocialista országokban.

Publikációit szamizdat irodalomként terjesztették, illetve a Közgazdasági Egyetemen lezajlott szakmai vitákon ismerhette meg a szűkebb szakmai közönség. Az államszocializmus bírálata azért volt képes konzekvensen elvégezni, mert erősen hitt annak gyökeres és a szocializmust előbbre vivő megváltoztathatóságában.

Hazánkban mindig volt híveinek egy lelkes csoportja, de a tudományos és a gyakorlati életben egyaránt a mellőzöttség jutott osztályrészül.

Munkáját nyugaton sem aratta osztatlan siker. Új gondolatai nem találtak kellő fogadtatásra a kapitalizmus „minta” országában az Egyesült Államokban sem. Amerikai útját részint a közöny fogadta, részint a „szent” magántulajdon ellenfelét látták benne. A rendszerváltozás után a tulajdonviszonyokban bekövetkező változások (a magántulajdon rohamos térhódítása) nem Liska elképzelésének megfelelően alakultak.

Miért buktak el a reformkísérletek? Miért nem sikerült az államszocializmust egy működő korszerű szocializmussá átalakítani?

Mindenek előtt hiányzott a reformok széleskörű társadalmi támogatottsága. A szocialista országok műszaki-gazdasági menedzser rétege egy ideig támogatta a reformtörekvéseket. A reformok megvalósulásában az állami és pártapparátusoktól való függetlenedés lehetőségét látták benne. A nagyobb önállóság, a nagyobb társadalmi befolyás mellett nagyobb jövedelemszerzési lehetőségeket jelentett. A beosztott dolgozók, a munkavállalók többsége közömbösen, sőt a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése miatt néhol ellenségesen viszonyultak a reformintézkedéshez.

Az állami és pártapparátusok véleménye megoszlott. A reform hívei, az egyre súlyosabb válságba került államszocializmus megmentését látták benne, míg a reform ellenfelei a párt és az államapparátus befolyásának meggyengülését a kapitalizmus restaurációjának veszélyét vélték felfedezni. A politikai gyakorlatban hol az egyik, hol a másik irányzat került előtérbe. Míg a műszaki-gazdasági értelmiség helyzete lényegesen javult, a humán értelmiséggel szemben megmaradt a bizalmatlanság.

Nem vezettek eredményre azok a kísérletek sem, amelyek kizárólag a műszaki-gazdasági vezetőket kívánták nyereségérdekelt vállalkozókká tenni. Ebben az esetben a munkamegosztásból eredően a beosztott dolgozók a menedzseri döntések pusztá végrehajtói. Egy ilyen rendszer kizárólag a bérjövödelmek növelésében teszi érdekeltté a beosztott

dolgozókat, ez épp úgy visszafogna alkotó energiákat a vállalati tartalékok feltárásában, a vállalati vagyონrészek racionális felhasználásában, mint ahogy ez az államigazgatási típusú vállalatoknál, vagy akár több tőkés tulajdonban lévő vállalatoknál is látható volt.

A beosztott dolgozók meghatározó érdeke a munkabérek növelése, megfelelő alkupozíció elérése a munkaadó menedzserekkel szemben. A jugoszláv és a magyar öngazgatási kísérletek sem tették tényleges tulajdonosaivá a munkavállalói kollektívákat. Miért nem érezték magukénak a társult munka alapszervezeteit, vagy a vállalati tanács vagy a választott vezetőséggel működő vállalatokat. Ezek a felülről létrehozott, és nem az érintett kollektívák által kezdeményezett formák nehezen áttekinthetőek, túlbürokratizáltak, számtalan beavatkozási lehetőséget biztosítanak az állam részéről. Másrészt nem teremtettek valóságos vagyónérdekeltséget a dolgozó kollektíva tagjai számára. A csoportvagyont, mint a kollektíva vagyónérdekeltségének alapját csak a szövetkezeti tulajdon esetében ismerték el, ott is erőteljesen korlátozottan. Így a dolgozó kollektívák nem léptek fel határozottan a privatizálási törekvésekkel szemben. Nem akadályozták meg a társadalmi tulajdon kiárusítását!

Kérdés: létezik-e az államszocializmus megreformálásnak másik útja vagy az államszocializmus válságból való kilábalás egyetlen útja a reprivatizálás, a döntő termelési eszközök visszaadása a magántőke kezébe?

Amióta a modern nagyüzemi termelés széttörte a hagyományos kisüzemi kereteket, és létrehozta a modern polgári tulajdont, azóta létezik a korszerű nagyüzemi árutermelésnek egy közösségi tulajdonon alapuló alternatívája és ez a munkavállalók szövetkezete.

A szövetkezetek működésének alapelveit több mint másfél évszázaddal ezelőtt a rochdalei takácsok fogalmazták meg, amikor 1844-ben megalapították szövetkezetüket „Society of Equitable Pioneers” néven. A rochdalei alapszabályban foglalt elvek értelmezése ösztönözte a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségét arra, hogy megformulálja ezeket az alapelveket. Ezek az alapelvek a következők:

1. nyitott tagság
2. demokratikus igazgatás
3. visszatérítés a vásárlás arányában
4. korlátozott tőkekamat
5. politikai és vallási semlegesség
6. készpénzre eladás
7. szövetkezeti továbbképzés előmozdítása

A munkavállalók termelőszövetkezetei szemben a tőkés magántulajdonon alapuló vállalkozásokkal, a munkavállalók kollektív tulajdonán alapuló vállalkozások, ahol a szövetkezet minden tagjának joga van a képességei szerinti munkához, a

munkateljesítményével arányos bérhez, és a szövetkezet tiszta nyereségből való részesedésére.

A szövetkezet vezetésében és ellenőrzésében a tagok öngazgatása érvényesül. Már a munkásmozgalom XIX. századbeli vezetői is nagyra értékelték munkások termelőségmozgalmát, és arra is rámutattak miért nem tud uralkodóvá válni a szövetkezeti tulajdon a tőkés viszonyok között.

Marx az I. Internacionálé genfi kongresszusát így vélekedik erről „Elismerjük, hogy a szövetkezeti mozgalom egyike a jelenlegi osztályantagonizmuson alapuló társadalmat alakító erőnek. Nagy érdeme, hogy gyakorlatilag megmutatta, hogy a munka alárendelt a tőkének fel lehet váltani a szabad és egyenlő termelők társulásának rendszerével. De azokra a törpeformákra korlátozva, amelyeket a bérrabszolgák a maguk erejéből létre tudnak hozni a szövetkezeti mozgalom nem tudja átalakítani a tőkés társadalmat.”

A szövetkezeti tulajdon a modern tőkés áruterelés viszonyai között is életképesnek bizonyult, de nem tudott uralkodó formává válni. Elsősorban az alapító vagyonnal rendelkező kistulajdonosok, földművesek, kisiparosok körében terjedt el. A XX. században az egyéni tőkés tulajdont uralkodó típusként a társasági tulajdon az egyéni tőkés vállalatot a részvénytársaság váltotta fel.

A részvénytársaságok kezdettől fogva nem kizárólag a tőkések tulajdonában lévő eszközöket egyesítették, hanem a kisztrésvények kibocsátásával mozgósították a középrétegek, a városi kispolgárok, és a munkavállalók megtakarításait is.

Kétségtelen tény, hogy a részvények vásárlásával a munkavállalók mind nagyobb rétege válik résztulajdonossá, a munkabér mellett mind többen tesznek szert tulajdonosi jövedelemre is. Az 1970-es években a világkapitalizmus súlyosbodó társadalmi-gazdasági problémái hívják fel a figyelmet a munkavállalói tulajdon intézményére (mikroelektronikai forradalom, az energia válság, a szerkezeti válság).

A munkavállalói tulajdontól a teljesítménymotiváció erősödését, a vállalt céljaival való jobb azonosulást, az alkotó energiák felszabadítását várják. Részben tőkés állam támogatásával is elindult „Munkavállalói Részvényjuttatási Program” angol rövidítésben az ESOP keretében a munkavállalói részvényesek száma az ezredfordulón gyors ütemben emelkedett. Az ESOP kelésében működő vállaltok körében 13%-ot teszi ki az a kör, ahol a munkavállalóknak van részvénytulajdonosi többségük. Ezek tekinthetők „szövetkezet szerű” vállalkozásoknak. A részvénytársaságok többségében azonban a nagy részvényesek tartják kezükben a részvények ellenőrző pokettjeit, ők a részvénytársaságok valóságos gazdái, ők azok, akik ellenőrzést gyakorolnak a termelés műszaki-gazdasági vezetését végző

menedzserek felett. A munkavállalói részvények sem változtatják meg az uralkodó tőkés viszonyokat. A fejlett árutermelés viszonyai között milyen következtetés vonható le a fentiekből a társadalmi tulajdonon alapuló szocialista gazdaságokra.

A társadalmi tőke tulajdonosai itt nem magánszemélyek, nem kiváltságos csoportok, hanem a társadalom minden tagja. Senki sincs kizárva ebből a tulajdonból. Ez a tulajdon mindenkié és senkié.

Kérdés, hogy a fejlett árutermelés viszonyai között hogyan lehet hatékonyan működtetni ezt a tulajdont? Hogyan lehet a társadalom minden tagját érdekeltté tenni a társadalmi tulajdon hasznosításában? A társadalmi tulajdon részeit, egységeit azoknak a dolgozó kollektíváknak a vállalkozásába kell adni, akik a tulajdonrészek leghatékonyabb működését biztosítják.

A dolgozó kollektívák vállalkozási verseny útján nyerik el az adott tulajdonegység feletti rendelkezést. A társadalmi vagyonkezelő bank lízingszerződést köt a vállalkozó kollektíva (szövetkezet) képviselőjével. A kollektíva a szerződésben garantálja, hogy megfizeti a használatba vett tőkerész kamatot és a lízingelt eszközök amortizációját. Ez lesz a társadalmi tőke pótlásának és közkiadásoknak, valamint a nagyberuházásoknak a forrása. A társadalmi tulajdont kezelő bank tevékenységének ellenőrzése közvetlenül a legfőbb államhatalmi szerv, a parlament feladata lenne. A szövetkezeti kollektíva gazdálkodásának eredményességétől függően vállalkozási nyereséghez jut. Ez a nyereség a gazdálkodó kollektíva saját munkájának az eredménye, amely kollektíva (a szövetkezet) csoporttulajdonát képezi. A szövetkezet csoporttulajdonának nagy része a kollektíva felhalmozott nyereségéből képződik. Természetesen ez kiegészül a tagok személyes vagyoni hozzájárulásával is, de nem ez az utóbbi a meghatározó (szemben a kisárutermelők szövetkezetivel).

A szövetkezetek csoporttulajdonát sem az állam, sem a magánszemélyek nem sajátíthatják ki. A csoporttulajdonban lévő vagyon nevesítéséről a tagok közötti felosztásáról a szövetkezet közgyűlése dönt. A kollektíva tagjai az őket megillető résztulajdonnal csak bizonyos korlátok között rendelkezhetnek. A munkahely megváltozása esetén tulajdonrészüket átvihetik az új munkahelyet biztosító szövetkezetbe.

A szövetkezet tagjai csoportvagyon részük alapján járadék jellegű jövedelmet élveznek. A csoportvagyon rész az aktív kor letöltése után a korábbi tag nyugdíj alapját növeli.

A csoport vagyonrész nem adható el, nem élhető fel. Szemben a tagok saját megtakarításaiból vásárolt részjegyekkel (üzletrészekkel), amelyek természetesen a tagok magántulajdonát képezik, ezekkel teljesen szabadon rendelkeznek.

A csoport vagyónrészt elsősorban a felhalmozott nyereséggel növekszik. Ez egyre nagyobb járadékjellegű jövedelmet biztosít a szövetkezet tagjainak. Minél nagyobb a felhalmozott csoporttulajdon, minél nagyobb az ebből származó járadék aránya a tagok összjövedelmén belül, annál erősebb tulajdonosi érdekeltséget teremt a szövetkezetek tagjainál. Ez teremthet erős ellensúlyt a privatizálás törekvésekkel szemben.

Felhasznált irodalom

- [1] Bársony Jenő: *A gazdaságirányítás továbbfejlesztése a szocialista országokban*, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1987
- [2] Edvard Kardelj: *A szocialista öngazgatás politikai rendszerének fejlődési irányai*, Fórum Könyvkiadó, 1982
- [3] Kornai János: *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás*, Akadémiai Könyvkiadó, 2007
- [4] Liska Tibor: *Ökonosztát*, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1988
- [5] Síklaky István (szerk.): *Koncepció és kritika*, Magvető Könyvkiadó, 1985